

СИСТЕМНІСТЬ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ ТЕРМІНА (НА ПРИКЛАДІ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

Активізація інтеграційних процесів кінця XX – початку XXI ст. у світі і, зокрема на європейському континенті, для вироблення єдиних правових стандартів, що відповідають сучасним потребам цивілізаційного суспільного розвитку, вимагають упорядкування та унормування, а можливо й переструктурування національної юридичної терміносистеми.

У сучасному українському мовознавстві актуальність термінологічних досліджень зумовлюється насамперед розширенням сфери функціонування української наукової мови. Кількісний і якісний склад багатьох терміносистем унормований недостатньо. Крім того, інформатизація освітньо-наукових процесів вимагає підвищення рівня системності термінології, що спричиняє необхідність лінгвістичного аналізу та обґрунтування процесу кодифікації українських галузевих терміносистем.

Теоретичні засади дослідження термінології в лінгвістиці пов'язані з іменами Б.М. Головіна, Е.Ф. Скороходька, Д.С. Лотте, Т.Р. Кияка, І.М. Кочан, О.О.Реформатського, В.А. Татарінова та ін.

Системність як властивість лексики розглядається в багатьох працях з лінгвістики [7, 8] і безпосередньо в термінознавстві [3, 5]. Деякі лінгвісти вказують на те, що системність загальноживаної лексики виявляється в тематичних угрупованнях окремих слів, в їх структурній аналогії, в перебудовах і перетвореннях окремих менш актуальних слів відповідно до моделі більш актуальних слів [7]. На думку А.А. Реформатського все, що стосується слова взагалі, обов'язкове і для терміна [5,121].

Уперше на проблему термінологічної системності звернув увагу Д.С. Лотте, наголосивши на її класифікаційну сутність. На його думку, термінологічна лексико-семантична система зумовлюється насамперед класифікаційними ієрархічними зв'язками між поняттями. Погляди Д.С.Лотте знайшли підтримку і дальший розвиток у працях В.В.Виноградова, Г.Й.Винокура, Б.М.Головіна, В.П.Даниленко, Е.Ф. Скороходька, В.А.Татарінова та ін.

Поняття системності термінологічної лексики в лінгвістиці трактується по-різному (І.М. Кочан, Д.С. Лотте, Л.О. Симоненко, Е.Ф. Скороходько, В.А. Татарінов): акцентується увага на її словотвірному, поняттєвому, класифікаційному та інших аспектах. Найточніше, на нашу думку, визначив сутність поняття системності в термінології Е.Ф.Скороходько, вказуючи, що системність лексики передбачає системність плану змісту, тобто системність семантичного рівня лексики, системність плану вираження, тобто системність словесного наповнення, а також системність відповідності між планом змісту і планом вираження (мотивованість). Татарінов В.А. зауважує, що на рівні лінгвістичної мотивованості видно ті властивості терміна, які, зазвичай, прийнято називати системністю.

Мета статті – з'ясувати специфіку системної організації юридичної термінології, дослідити особливості української юридичної термінології на рівні лексичної парадигматики (гіперо-гіпонімія, холо-партонімія, антонімія, синонімія, омонімія та ін.) на сучасному етапі її розвитку.

Лінгвістичний опис термінолексики, зокрема юридичної, на сучасному синхронному зрізі полягає у вивченні специфіки її системної організації, що має як теоретичне, так і прикладне значення для лінгвістів та фахівців конкретної науки. Системність є не тільки основною диференційною ознакою термінології порівняно із загальноповсюдною лексикою, а й основною вимогою до терміна, проблемою термінологічної кодифікації.

Саме тому головне завдання термінолога – підвищення рівня системності термінології.

Один з актуальних аспектів дослідження терміна – визначення його ознак, серед яких основними вважають системність (систематичність), однозначність, точність, стилістичну нейтральність, лаконічність, відсутність емоційного чи експресивного забарвлення. При цьому, визначаючи системність як одну з основних ознак терміна, дослідники висловлюють застереження, що системні відношення термінів дійсні лише в межах термінології якоїсь галузі знань.

Специфіка системної організації юридичної термінології визначається складом і структурою лексико-семантичних парадигм, наявністю контекстуальних синонімів, антонімів. Оскільки юридична термінологія, як і будь-яка інша терміносистема, є підсистемою лексики літературної мови, такі типи семантичних відношень (зовнішньо- і внутрішньосистемних), як синонімія, антонімія, полісемія, омонімія властиві їй повною мірою.

У складі тематичних груп виділено спільні і протилежні за значенням лексико-семантичні групи (парадигми) з різними типами відношень як класифікаційних (ієрархічних): гіперо-гіпонімія, холо-партонімія, так і власне лексико-семантичних (неієрархічних): синонімія, антонімія та ін. (диференціація зв'язків на класифікаційні та лексико-семантичні є умовною: і ті, й інші за своєю суттю є лексико-семантичними). Велика кількість ієрархічних та неієрархічних зв'язків відображають відношення між термінами, що свідчить про специфічну системну організацію юридичної термінології.

Класифікаційні відношення диференціюються на гіперо-гіпонімічні та холо-партитивні. **Гіперо-гіпонімічні** (родо-видові) відношення: *акт* – *акт органу виконавчої влади й управління* – *акт законодавчої влади*; *право* – *адміністративне право* – *цивільне право* – *земельне право* – *сімейне право*, які відображають ієрархічність та взаємозалежність понять, засвідчуючи

організованість та цілісність досліджуваної термінології. *Холо-партитивні* відношення також відіграють важливу систематизаційну роль у термінології, виявляючи зв'язки між термінами за принципом частина-ціле: *кодекс – закон*.

Лексико-семантичні відношення виявляються на всіх рівнях гіперо-гіпонімічних та холо-партитивних парадигм (синонімія, антонімія), полісемія та омонімія встановлюються на міжгалузевому рівні.

Синонімія. Юридичній термінології властиві синонімічні парадигматичні відношення: *правознавство – юриспруденція; кримінальний – карний; правовий – правничий – правний – юридичний*.

Традиційною є думка, що в термінологічних системах, на відміну від загальнонавчальної лексики, синонімія вважається небажаною, оскільки синонімічні відношення ускладнюють процес пізнання, обтяжують пам'ять носіїв мови, викликають труднощі під час ідентифікації понять, - власне, у межах систематизованої і впорядкованої терміносистеми термін не повинен мати синонімів. Між термінами і спеціальними поняттями мають бути однозначні відповідники: кожен термін повинен називати окреме поняття, кожному спеціальному поняттю повинен відповідати окремий термін. У галузевих термінологіях прийнято розмежовувати терміни-дублети – повністю еквівалентні за значенням слова, які позначають те саме поняття (терміни різних регіонів, питомі та запозичені, офіційні й розмовні, сучасні і застарілі) і терміни-синоніми – найменування близьких, але неоднакових понять, “умовних еквівалентів”: квазісинонімів (часткових синонімів) і текстуальних синонімів [5, 151]. Так, аналізовані нами терміни мають такі синонімічні ряди:

Договір – угода (розм.), *домовленість* (розм.), *пакт* (запоз.), *трактат* (заст.), *контракт* (запоз.) [1, 79-80].

Служба – служіння (розм.), *офіція* (заст.), *бюро* (конт.), *відомство* (конт.), *агентство* (конт.) [1, 381].

Документ – акт (контекст.), протокол (контекст.), офіційний папір (розм.), грамота (заст.), посвідчення, виказка (галицький вар.) (рег.) [1, 93].

Дозвіл – санкція (запоз.), ліцензія (контекст.), перепустка (квазісин.), віза (квазісин.) [1, 80].

Статут – збірка правил (розм.), устав, кодекс (заст.), [1, 395].

Кодекс – звід (реєстр, збірка) законів (розм.), норми (моралі) (контекст.), комплекс правил (розм.) [1, 167]. Отже, в мові права існує чимало різних мовних позначень того ж самого поняття. Притому, той же самий термін може мати як синонім-дублет, так і синонім – “умовний еквівалент”. А якщо серед юридичної термінології є синонімічні номінації для позначення певного поняття, то для більш чіткого розуміння бажано визначити семантичну різницю між ними.

Полісемія. Полісемічним вважається термін, який позначає два (або більше) наукових поняття в системі понять однієї спеціальної галузі знань і значення якого мають інваріантні спеціальні семи. Наприклад, слово *документ* як юридичний термін позначає: 1. *Діловий папір*; 2. *Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу* [1, 236]. Тобто *документ* – “матеріальний об’єкт” і *документ* – “правове свідоцтво”. У назвах документів можна також прослідкувати полісемічні відношення, які проявляються в трактуванні цих термінів як документи, що мають письмову форму, і як відповідні дії: *договір*: 1. *Усна чи письмова угода між споживачем і продавцем*; 2. *Міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі* [6, 104]; *дозвіл*: 1. *Реєстраційний документ встановленої форми*; 2. *Підтвердження офіційного визнання компетентності в проведенні якихось дій* [6, 108-109].

Слід підкреслити, що у словниках юридичної термінології можна простежити наявність термінів-словосполучень, утворених за рахунок полісемії. Існує істотна взаємозалежність між зовнішньою структурою наукового терміна (планом вираження) і його семантичною структурою

(планом змісту): багатозначність переважає серед термінів-слів, утворені ж від такого терміна словосполучення – однозначні. Наприклад, термін *докази* має різне значення у словосполученнях *докази письмові (документи і матеріали)*; *докази речові (предмети)* [6; 110]; *служба: служба безпеки (державний правовий орган спеціального призначення)*; *служба муніципальна (професійна діяльність осіб, що займають посади в органах місцевого самоврядування)* [6; 369]. Можливо, це можна пояснити тим, що збільшення кількості компонентів структурного складу термінів перешкоджає полісемії, оскільки кожен новий член термінологічного словосполучення конкретизує, уточнює, обмежує значення.

Загальновизнано, що наявність синонімії і полісемії в термінології є недоліком. Багатозначність і полісемічність термінів можна певною мірою усунути із сучасних терміносистем шляхом нормалізаторської роботи – обмеження зайвих, необґрунтованих випадків слововживання.

Антонімія як одна з системотвірних категорій лексики представлена як у загальноживаній лексиці, так і в термінологічних системах: *обвинувачення – захист, законно – незаконно, апеляційний суд – звинувачувальний суд, виправдувальний вирок – обвинувачувальний вирок, тяжкий злочин – неважкий злочин*.

Омонімія. Аналізуючи омонімію у термінології, розглядають як власне омонімію – звуковий збіг різних мовних одиниць, значення яких не пов'язані одне з одним, так і міжгалузеву омонімію, яка фіксується, коли значення загальнонаукового терміна або загальноживаного слова адаптується, змінюється відповідно до системи понять терміносистеми-реципієнта (лексико-семантична деривація, найчастіше функціональне перенесення значення).

Прикладом може бути слово *майно*, передбачене різними галузями законодавства, у значенні: а) *державного*; б) *профспілкового*; в) *рухомого і нерухомого*; г) *яке підлягає вилученню з опису при накладенні арешту*. Кожне

з названих, а також інших наповнень правового поняття *майно* містить різний набір предметів, речей, і водночас відповідає чи не суперечить майну як сукупності речей, матеріальних цінностей, що знаходяться в будь-чиєму володінні. З омонімами відбувається дещо аналогічне до синонімів. Для прикладу слід порівняти не відтінок, а різні поняття, що виражені однаковим словом: *група ризику* і *група крові*, *мова прокурора* і *мова як суспільне явище*, *термін як поняття у галузі науки* і *термін – момент, проміжок часу виконання чогось*, *акт як документ* і *акт як дія (терористичний акт)*. Отже, омонімія – закономірне явище мови і не випадково в процесі розвитку лексичної системи української мови з'являються і вільно використовуються омоніми різного типу.

Терміни повинні оцінюватися з позиції строгої належності до системи, логічної і мовленнєвої обґрунтованості та залежно від їхнього місця в системі даної наукової чи виробничої діяльності. Отже, системність прийнято вважати не тільки базовою ознакою термінології, а й однією з найважливіших умов існування терміносистеми. Це – основна вимога до терміна. На сьогодні головне завдання вченого-термінолога – працювати над підвищенням рівня системності термінолексики як на внутрішньому, так і на міжгалузевому рівні, хоча досягти абсолютної системності загалом неможливо.

Отже, склад і структура класифікаційних та лексико-семантичних парадигм сучасної української термінології засвідчують складність її системної організації, що зумовлено насамперед предметно-поняттєвою співвіднесеністю мовних одиниць. Результати пропонованого дослідження повинні сприяти гармонізації процесу кодифікації сучасної української юридичної термінології як на міжгалузевому, так і на внутрішньогалузевому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. Бусел Т.В. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, - 2001. – 1440 с.
2. Войцева О.А. Явище синонімії в галузі морської справи польської мови // Система і структура східнослов'янських мов. - К.,2002, - С.149-157 .
3. Дьяков А.С. Основы терминотворения / А.С. Дьяков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – Київ: КМ Academia, 2000. – 218с.
4. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1961.
5. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии: Сборник. – М.: Наука, 1961. – С. 47–51.
6. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / [ред.-упоряд. Богачова О.В., Винокуров К.С. та ін]. – К.: Оріони, 1999. – 502с.
7. Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в современной лингвистике. – М.: Наука, 1974.
8. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.